

**Kaçalin, Mustafa S., Niyâzi Nevâyî'nin Sözleri ve
Çağatayca Tanıklar, El-Luğātu'n-Nevâ'iyeye ve'l-
İstişhādātu'l-Cağātā'iyeye, Türk Dil Kurumu Yayınları,
Ankara, 2011, 1111 s.+190 varak,
ISBN 978-975-16-2380-5**

Tolga Arslan*

Türk dili leksikografi mektepleri arasında Çağatay Türkçesine ait olanın, Türk dili gelişmesi tarihi için, cidden büyük bir değeri vardır. Türk dilinin imtiyazlı sözlükleri olmaları yönünden daima hatırı sayılır, millî birer dil yadigârımız olarak kalacaklardır. Çünkü içerlerine aldıkları sözlük karakterlerindeki kelime serveti, bir taraftan Çağataycanın öz malı sayıldıkları halde, diğer taraftan da çeşitli Türk şivelerine mal edilmişlerdir. Bu yolla ekseri ana kaynak olarak göz önünde tuttukları Mir Ali Şir Nevayi Orta Asyalıktan çıkmış yakın Şark ülkeleri Türklüğünün en mümtaz düşünürü ve "Seramedan-ı suhen"i olmuştur. Buna göre de bir Çağatay leksikografi mektebi geleneği kurulmuştur.

A. Caferoğlu

"50. Yılında Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü 50. Yıl Sempozyumu"nda hocamız Kemal Eraslan çalışmalarına dair kendisine yöneltilen bir soruyu, yıllardır yoğun bir emek vererek titizlikle devam ettirdiği Çağatayca sözlük hazırlığında y maddesi üzerinde meşgul olduğunu belirtmek suretiyle cevaplamıştı. Hocamızın eseri Türkoloji çevrelerinde merakla beklenirken Mustafa S. Kaçalin'in "*Devlet-hâne sarayından Devlet-i Aliyye pâ-y-i tahtına doğudan batıya bir ömürlük yolcuya durgun akan Dicleli Kemal ERASLAN hocama*" şeklindeki nazik ithafıyla Türklük Bilimine armağan ettiği **NEVÂYÎ'NİN SÖZLERİ VE ÇAĞATAYCA TANIKLAR** isimli çalışması, araştırmacılar için güzel bir teselli olmuştur.

Bugüne kadar Dil Araştırmaları dergisinde Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerine ait, çeşitli muhtevalar esasında tertip edilmiş olan dokuz adet sözlük tanıtımı yapılmıştır. Kaçalin'in **NİYÂZİ NEVÂYÎ'NİN SÖZLERİ VE ÇAĞATAYCA TANIKLAR EI-Luğātu'n-Nevâ'iyeye ve'l-İstişhādātu'l-**

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Teknikokullar/ANKARA

Çağatā'iyye'si dergimizde Çağatay sahasına ait tanıtılan ilk sözlük olacaktır.

Ahmet Caferoğlu tarihî dönem sözlükçülük çalışmaları çerçevesinde, sadece Kıpçak ve Çağatay lehçelerine ait iki mektepten bahsetse de temellerini XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un atmış olduğu Türk sözlükçülük geleneğini Türk dilinin tarihî lehçeleri etrafında; Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı Sahası Türk Sözlükçülüğü olmak üzere beş ana başlık altında incelemek mümkündür. Bu sahaların her biri kendi bünyelerinde ayrı ayrı şekillendirdikleri sözlüklerle Türkçenin ortak kelime hazinesi potasında eriyen altın eserler vücuda getirmişlerdir.

XI. yüzyıldan itibaren Türk devletlerinin İslam dünyası üzerinde artarak devam eden siyasi hâkimiyeti ve coğrafyada ciddi bir yoğunluk göstermeye başlayan Türk varlığı ister istemez Türk dilinin öğrenilmesi mecburiyetini doğurmuştur. Böylece devlet yöneticilerinin dilinin yapısını, sözvarlığını öğrenme ve anlama kaygısıyla Memlûk Kıpçak ve Harezmi Türkçesinin dil özelliklerini de kayda geçiren sözlükçülük mektepleri meydana getirilmiştir. Bu çalışmalar, Kaşgarlı Mahmut ve Ali Şir Nevâyî'nin eserleri gibi Arapça ve Farsça karşısında Türk dilinin zenginliğini ve üstünlüğünü müdafaa etmekten ziyade halkın yöneticisinin dilini anlama ihtiyacından doğmuştur.

Bu bakımdan Çağatay sahasında gelişen Türk sözlükçülüğü, hem Kaşgarlı'nın kurduğu mektepten hem de Harezmi ve Kıpçak Sahası sözlükçülüğünden ayrılmaktadır. Çağatay Türkçesi ile düzenlenen sözlükler başlangıçta büyük Türk şairi Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde geçen sözvarlığını açıklamak için kaleme alınmıştır. Bu sebeple Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinin beğenilip okunduğu Türkistan, İran, Hindistan ve Osmanlı coğrafyasında Çağatayca sözlükler düzenlenmiştir (Yavuzarslan 2009: 11).

Çağatay sözlükçülüğünün temelini, her kelimenin kendi anlamı dışında farklı şairlerin şiirlerinde kullanılan semantik biçimleri ile karşılaştırmalı olarak verilmesi oluşturmaktadır. Bir anlamda tanıklı sözlük yöntemi kullanılmıştır. Buna göre de her bir sözlük yazarı, kendi sözlüğünün tekâmülü adına kendinden öncekileri gözden geçirmek ve kendi bilgisini kontrol etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu bakımdan Çağatay sahası sözlükleri birbirlerinden yararlanılarak oluşturulmuştur. İşte sözlüklerin kültür tarihimiz için gerçek değeri de uygulanan bu metot sayesinde ortaya çıkmıştır. Sanat değeri bakımından Çağatay sözlüklerinin en belirgin özelliği ise Ali Şir Nevâyî'nin şiir ve söz dehasını etrafıca ortaya koymalarında gizlidir. Çağatay sözlükçülük mektebinin Anadolu ve Osmanlı sahasından ayrılan en önemli tarafı ise sözlüklerde Arapça ve Farsça kelimelere hemen hemen hiç yer vermemiş olmalarıdır. Çağatay sözlüklerinin kelimelerin semantik derinliğini tam anlamıyla ortaya koyabilmek maksadıyla zaman zaman Anadolu, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinden örnekler alma yoluna gitmesi geleneğin dikkati çeken bir başka özelliği olarak karşımıza çıkar

(Caferoğlu 2000-II: 223-224).

Çağatayca sözlüklere dair genel değerlendirmelerin yer verildiği Hasan Eren'in Çağatay *Lûgatleri Hakkında Notlar* (Eren 1950: 145-163) ve Zuhâl Kargı Ölmez'in Çağatayca Sözlükler (Ölmez 1998: 137-144) isimli makaleleri incelenirse, her iki yazarın da J. Thury'den aldıkları bilgilerden hareketle Çağataycaya ait en eski sözlük olarak kabul edilen Abuşka üzerinde durmakla işe başladıkları görülür.

Söz konusu önemine binaen malum olduğu üzere eser, sonuncusu Besim Atalay (Atalay 1970: 452) tarafından Türkiye'de olmak üzere dört kez basılmıştır. Ayrıca Muharrem Güzeldir'in (Güzeldir 2002) eser üzerinde *Abuşka Lügati (İnceleme-Metin-İndeks)* başlıklı bir de doktora tezi bulunmaktadır. Bu yayımlar içerisinde A.Vambery eserinde madde başlarına örnek cümle ya da beyitler vermezken kimi kelimelerin Koybal, Karagas ve Yakutça biçimlerini göstererek Sibirya lehçeleri üzerinde çalışan dilcilerin ilgisini çekebilecek bir eser ortaya koymuştur.

Kaçalın, "Ahmet Besim Atalay [1882-1965], beş yazmaya dayanarak bir metin hazırlamış, ancak eser Atalay'ın ölümünden beş yıl sonra yayımlanmıştır (*Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü: Ankara 1970, IV+450 sayfa*). Bu yayımı, içerisinde barındırdığı pek çok yanlış, eksik ve tutarsızlıktan dolayı itham etmek yerine ömrü vefa etmeyen hazırlayıcının yarım kalmış çalışmasına, meslekten olmayan birinin himmeti ve destek veren çalışma arkadaşlarının vefa örneği olarak bakmak yerinde olacaktır."(s. 18) diyerek Çağatay sahası çalışmalarında büyük bir eksiklik olarak hissedilen kâmil bir sözlük ihtiyacına cevap vermek maksadıyla böylesi önemli bir eseri ortaya koyduğunu izah etmektedir.

Kaçalın, mevcut çalışmalardan farklı olarak eserin birçok yazmasını karşılaştırıp bir metin tesisi yoluna gitmektense yazarın ikinci müsveddesi olmasını kuvvetle muhtemel gördüğü hacimli yazmasını kendi kaynaklarıyla karşılaştırmayı tercih etmiştir.

Eser, Ön Söz (s.9), Giriş (s.11-87), Metin (s.87-849), Dizinler (849-1111) ve Tıpkıbası (s.1111+190 varak.) gibi altı temel bölümden oluşmaktadır.

Bölümlerin tanıtımına geçmeden evvel eserin ismi üzerinde durmak istiyorum. **El-Luğātu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstîşhādātu'l-Cağātā'iyye** Kaçalın'ın üçüncü dipnotta (s.13) belirttiği on farklı isimle anılsa da aslında adsız olduğu için yaygın bir şekilde ilk maddesiyle Abuşka takma adıyla bilinmektedir. Fakat yazar eserine bu isimlerden herhangi birini vermektense **NİYÂZİ NEVÂYÎ'NİN SÖZLERİ VE ÇAĞATAYCA TANIKLAR El-Luğātu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstîşhādātu'l-Cağātā'iyye** başlığını uygun görmüştür. Çünkü bugüne kadar eserin müellifi bilinmemesine rağmen Osmanlı edebiyatı tarihinde Nevâyî'nin şiirleriyle çokça ilgilenen kişi olarak kayda geçmesinden hareketle

müellifin Niyazi olması ihtimali üzerinde duran Kaçalın bu orijinal tespitini başlıkta vurgulamak istemiştir.

Eserin Giriş(s.11-87)bölümü,El-Luġātu'n-Nevā'iyye ve'l-İstişhādātu'l-Çaġātā'iyye hakkında birkaç söz (s.13-23), Yazma (s.23-36), Çevriyazı (s.36-37), Kaynaklar (s.39-85) adı altında dört kısma ayrılmaktadır. Birinci kısımda divanlarından örnekler alınan Çaġatay şairlerinin isimleri tekrarlarıyla sıklık sırasına göre listelenmiştir. Yazar ayrıca bu başlık altında metnin tertibinde izlediği usule dair önemli bilgiler vermiştir: İlk on altı yaprakta yazıda ve anlamda farklılıklar bulunan bazı Çaġatayca kelimelerin altına karşılıklar ve açıklamalar konulma yoluna gidilmiş, sonra bu yoldan vazgeçilmiştir. Metindeki biçimiyle madde başına çekilen kelimeler dizildikten sonra örnekleri verilirken karışıklıklar olmuştur. Bunlar buldukları yerlerden alınıp bulunmaları gereken yere konulmuştur. Örneksiz bir maddenin örneklendirilmesi yapılmamış; ancak rastlanabilen örnekler göz ardı edilmeyip dipte verilmiştir.

Yazma (s.23-36) başlığı altında yazar, yazma kollarının belirlenip güvenilir yazmaların karşılaştırılması yoluna gidilmediğini, metnin yayımında en hacimli yazmanın esas alınıp, bugüne değin herkesin elinde bulunan Sanktpeter'burg' basması ile kendisinden alıntılar yapılan 34 eserin ayrıca yazma kimliği ile burada değerlendirildiği belirtilmiştir. Ayrıca Kaçalın burada "Artık bu değerli ve bildiğimiz kadarıyla Osmanlı sahasında ilk düzenli Çaġatay sözlüğünün kuru bir kelime dizisi olmadığını, çoğu yerde Çaġataycanın yazılmasıyla ilgili çeşitli ses ve yapı bilgilendirmelerini de içinde taşıdığını farkında olmamız gerekir." diyerek okuyucuyu önemli bir hususta aydınlatarak uyarmıştır.

Çaġataysözlükçülük mektebinin yukarıda belirttiğimiz iki özelliğini burada tekrar hatırlamakta fayda olacağı kanaatindeyiz: 1. Madde başlarını örneklerle tanımlama. 2. Sözlük yazarlarının kendilerinden önceki çalışmaları ikmal etmesi. Kaçalın, maddelerin hemen hemen yarısının yazmada örneğinin bulunmadığını belirttikten sonra; maddelere kendi içinden bir örnek bulunabilmişse "Şöyle tamamlanabilir: Bk." ile maddeye gönderilenlerin sayısının 311, eserin kendi içinde bir örnek bulunamamışsa Bedāyi'u 'l-Luġat ve Sanglah'tan örnek bulunarak verilenlerin sayısının 222 olduğunu söyleyerek toplam 533 ikmal yaptığını belirtmiştir. Anlaşılacağı üzere Kaçalın'ın çalışmasının bütünüyle Çaġatay sözlükçülük mektebini temsil ettiğini söyleyebiliriz.

Çevriyazı(s.36-37) kısmında yazar aynı ses için kullanılan ikili işaretlerin tercih sebepleri ile alışlagelmiş çevriyazı alfabesindeki farklı tercihlerini izah etmiştir.

Çevriyazıda aynı sesin η (ك) ve η (ك) ile aynı ses biriminin ϵ ve e ile yazıldığı görülecektir. Aynı ses Çaġataycada n ve g 'den oluşan iki ayrı harfle Osmanlıcada ise tek harfle gösterildiğinden Latin harfli imlada da ikili

görüntünün yansıtılması yazarın özel tercihidir. è ve e'de de durum aynıdır. Sesin y (ع) ile yazıldığı yerlerde è, y'siz yazıldığı yerlerde e tercih edilmiştir. Kaçalın, kelimelerin önce duyulmuş sonra yazılmış ise girdiği ikinci dile göre, önce görülmüş sonra yazılmış ise alındığı birinci dile göre yazıya geçirilmesinden hareketle çevriyazıda yerleşmiş biçimlerin değil göz imlasının esas aldığını söylemektedir. Buna göre Arap harflerinde /t/ (ت) sesine bir nokta ilavesi ile elde edilen peltek /s/ (ث) Latin harflerinde /s/nin altına bir çizgi konularak /s/ ile değil /t/nin altına bir çizgi konularak /t/ ile gösterilmiştir. Aynı durum peltek z'nin (ذ) de /z/ ile değil /d/ ile yazılışında da görülmektedir.

Burada Arap harflerine karşılık gelebilecek bir çevriyazı tablosu da eklenmiş olsaydı sözlük kullanıcıları için daha faydalı olurdu düşüncesindeyiz.

Kaçalın'ın eserini kuvvetli bir Kaynaklar (s.39-85) listesi ile beslemiştir.

Sözlüğün asıl yapısını oluşturan 2753 Çağatayca madde başı kelimenin dizilmesinden meydana getirilmiş Metin(s.87-849) bölümünden önce yazar, Göstermeler (s.88) başlığı altında metnin daha iyi anlaşılabilmesi için kullandığı işaretleri tanımlama yoluna gitmiştir. Özellikle bu kısımda daha önce Ön Söz (s.9)'de belirtilmiş olan "Sanktpeter'burg' basmasında [köşeli yaylar] içerisinde verilen ibareler yanlış olup metinden çıkartılması gerekenleri, (yaylar) içerisinde bulunan ibareler de doğru olup metne eklenmesi gerekenleri anlatır. Burada bunlar değiştirilmiş, [] köşeli yay yerine < > temren, () yay yerine [] köşeli yay kullanılmıştır." uyarısı hatırlanmalıdır. Kaçalın edisyon kritik yapmaktansa eserin kendi kaynaklarıyla karşılaştırılması yolunu tutmuştur. Ancak VELIAMINOF-ZERNOF'un el-luğātu'n-nevâ'iyye... neşrinin şimdiye kadar ki başvuru kitabı olmasını gerekçe göstererek söz konusu bu baskının sayfa numaralarının da göstermeyi ihmal etmemiştir. İşte bu işaret değişikliklerindeki çaprazlamanın sebebini de her iki yayını değerlendirmek isteyenlerin karşılaşılabileceği sorunların önüne geçmek düşüncesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

= eşit işareti ile Kaçalın'ın, Çağatay Türkçesinden Türkiye Türkçesine yaptığı aktarmaları da çeviri terimi ile karşıladığı görülmektedir:

andağ aylandı kö'flüme bu heves

ki luğâtını cem' 'ëtey-mèn bes

[= Birden içimi onun kelimelerini toplama hevesi sardı.](s.93)

Yazar için metnin yayımından kasıt doğru bilginin sağlam ve kullanışlı bir biçimde sunulmasıdır. Metin kurulurken eserin aslında var diye yanlış, ters, uyumsuz, uygunsuz, kullanışsız, yararsız biçimleri olduğu gibi bırakılmamış; söz gelimi sıralanışında bir sonraki maddede alınması gerekirken bir önceki maddenin tanıkları arasına alınmış bir ibare yerinde bırakılarak haşiye

düşülmemiş, doğru yerine konularak haşiye düşmek yoluna gidilmiştir.

Metinde madde başı olarak verilen her kelimenin morfolojik olarak tahlil edilmesi sözlüğü daha zevkli bir hale getirmiştir:

boynığa [< bōyin+ı+ğa] Boynına demektür.

Sözlüğün en önemli zenginlik kaynaklarından bir tanesini de dip notlardaki “**Açıklama**”lar oluşturmaktadır. Zaman zaman okuyucunun dikkatine sözlükten bağımsız gramer bilgileri sunularak örneğe yoğunlaşması sağlanmış, zaman zaman da Çağatay şiirinin derinliklerinde yatan kültür unsurları örnekteki edebi zevkin daha iyi kavranmasına imkân verecek ölçüde izah edilmiştir:

melāmet başladı Gül’ge kim èy māh

Açıklma: Èy: Konunun tartışması için bk. ERASLAN: “ Çağatay şâiri Atayî’nin gazalleri”, 153.(s.100)

.... Ya ’kūb ‘alayhi’s-salām қаşıға кeltürdiler.

Açıklama: Қаşı: Қаşı < karşı. İç seste /r/ türemesi için bk. kütkül-. (s.377)

Kaçalin, Dizinlere geçmeden önce Metnin Kaynakları (s.839-847) başlığı altında metnin kurulmasında kullanılan ve kendisinden alıntı yapılan 45 eserin künyelerini de vermeyi ihmal etmemiştir.

Eserin Dizinler (s.849-1111) başlığı altında, araştırmacılar tarafından kolay ve pratik bir şekilde kullanılmasına imkân verecek ölçüde dört ayrı dizinle tertip edilmesi yaygınlık kazanmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Abece sırasıyla maddeler (s.851-891) kısmında, çekimsiz olsun çekimli olsun madde başı olarak kaydedilmiş kelimelerin dizmesi verilmiştir. Ardından Abece sırasıyla madde başlarında (s.893-1045) madde başlarının mükerrer olmayan çekimsiz biçimleri verilmiştir. Son olarak anlamdan madde başına geçişi kolaylaştırmak için Anlam sırasıyla madde başları (s.1047-1094) da ayrıca verilerek sözlük çok kullanımlı amaçlara hizmet eder hale getirilmiştir.

Çıkmadaki açıklamaların (s.1089-1094) alfabetik dizini verildikten sonra eserde kullanılan bütün vezinler adları, kalıpları ve kaç kere geçtiği ad sırasına göre ve geçiş sıklıkları da ele alınarak listelenmiştir (s. 1097-1098). Bu kısmın özellikle alıntılarının geçiş sıklıklarının verildiği liste (s.1109-1110) ile beraber Çağatay edebiyatı üzerinde çalışan bilim adamlarına ayrıca yardım olacağı açıktır.

Ali Şir Nevâyî'nin nefesini taze bir esintiyle yeniden solumamıza imkân veren değerli bilim adamı Prof.Dr. Mustafa S. Kaçalın'e derin bir sabrın ve ince bir titizliğin eseri olan bu çalışmasından dolayı teşekkür ediyoruz. Umuyoruz ki bu eser Çağatay sözlükçülük mektebinde yapılacak olan bundan sonraki çalışmalara da öncülük edecek ve kendisini de aşan yeni sözlüklere vesile olacaktır.

Kaynaklar

- ATALAY, Besim(1970), *Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara, Ayyıldız Matbaası.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2000), *Türk Dili Tarihi*, İstanbul, Enderun Kitabevi.
- EREN, Hasan (1950), "Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar", *DTCFD VIII/1-2*, Ankara, s. 145-163.
- ÖLMEZ KARGI, Zuhâl (1998), "Çağatayca Sözlükler", *Kebikeç*, S.6 (Yıl:3), Ankara, s.137-144.
- YAVUZARSLAN, Paşa (2009), *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*, Ankara, Tiydem Yayıncılık.